

ANNA ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Ἀθῆναι

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ Η «ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ» ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

«Ὁ λόγος εἶναι περὶ ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος, πράγματος μεγάλου, πράγματος θείου, καὶ ὁ καιρὸς πολλὰ στενός, καὶ πλέον ἀκόμη ἐπικίνδυνος...».

«...Ἀλλὰ τί μᾶς ὠφελεῖ τῆς ἐλευθερίας ἡ ἀνάκτησις, ἂν δὲν φροντίσωμεν καὶ νὰ τὴν φυλάξωμεν»;¹ «Νὰ κρημνίσῃ τις τὴν οἰκοδομὴν μεγάλη σοφία δὲν χρειάζεται... Ἡ μεγάλη καὶ τρομερὰ δυσκολία εἶναι εἰς τὴν ἀνοικοδομήν»².

Ἀρχίζω μὲ τὶς φράσεις αὐτὲς τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ, ἐπειδὴ νομίζω ὅτι μὲ τὸ νόημά τους σπάζουν τὸ φράγμα τοῦ χρόνου καὶ ταιριάζουν σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ Συνέδριο γιὰ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὸν πολιτισμὸ του, μιὰ ἐποχὴ πού τὸ πρῶτο δημιούργημα τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ εἰρήνη χρειάζεται τὸ μεγάλο τῆς προστάτη, τὴ γνώση τῆς ἀρετῆς. Γιατί, ὅπως ἡ ὑπόθεση τοῦ πολέμου χρειάζεται τὸν ἥρωισμό, ἡ ὑπόθεση τῆς εἰρήνης χρειάζεται τὴν ἠθικὴ εὐθυτένεια καὶ ὄχι νέους ἀνδραποδισμούς³.

Μέσα σὲ ὅσα ὀφείλει ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς στὸ Αἰγαῖο, σὲ ὅσα πρόσφεραν γιὰ τὴν πνευματικὴ προκοπὴ τοῦ τόπου μας αὐτοὶ πού κατάγονται ἀπὸ κάποιο νησί του, σημαντικὴ εἶναι ἡ προσφορὰ τοῦ Κοραῆ στὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας. «Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη», λέει ὁ Κοραῆς, «...ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ ἡ τέχνη πῶς νὰ συζῶσι μετ' ἀλλήλων εἰρηνικῶς οἱ ἄνθρωποι, πῶς νὰ ἀπολαύωσι, τὸν ὅποιον ὅλοι χωρὶς ἐξαίρεσιν στοχάζονται καὶ πολλὰ ὀλίγοι ὅμως κτυποῦν σκοπόν, τὴν εὐδαιμονίαν»⁴. Ὁ ἴδιος, ἀναπλάθοντας τὸ ἀριστοτελικὸ «πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν»⁵, συνδέει τὴν ἔννοια τῆς φιλοπατρίας μὲ τὴν ἰδέα τοῦ φωτισμοῦ τῶν πολιτῶν.

Ὁ λόγος τῆς ἰδίας τῆς Φιλοσοφίας εἶναι γόνιμος, ὅταν δὲν εἶναι ἀπόηχος

1. Α. Κοραῆ, *Προλεγόμενα*, Ἀριστοτέλους *Πολιτικά*, (Γ. Βαλέτα, *Κοραῆς*, "Ἀπαντα τὰ πρωτότυπα ἔργα", τ. Α Ι, Δωρικός, Ἀθήνα 1964, 282.

2. *Γράμμα τοῦ Κοραῆ στὸν Π. Βλαστό*, 23 Μαΐου 1821.

3. Ὁ Κοραῆς χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «ἀνδράποδα» (ὁ.π. 288).

4. Ὁ.π. 285.

5. *Πολιτικῶν* 1260b 15.

δημαγωγικῆς⁶ ἢ «σπουδαρχικῆς» διάθεσης τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς φιλοσοφίας, πού, καί σήμερα ἐπαληθεύουν τήν κριτική τοῦ Κοραῆ μέ τὸ νά κάνουν «κέρδους καί τιμῆς ἐργαστήριον» τῇ φιλοσοφικῇ γνώσει⁷, «πολυπραγμονοῦντες περί τὸν κόσμον, περί δὲ τῆς ἑαυτῶν ἀκοσμίας οὐ φροντίζοντες»⁸. «Τῆς φιλοσοφίας ἔργον», ἔλεγε ὁ Κοραῆς, «εἶναι νά ἐλευθερώνη ἀνακαλύπτουσα τὰς ἀληθεῖς τῶν πραγμάτων αἰτίας, τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονίαν, καί νά διδάσκη τὴν ἀρετήν»⁹.

Ἐλευθεροποιὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁ λόγος πού καλλιεργεῖ τὴν «ἡμερον ἀπλότητα τῶν ἠθῶν»¹⁰, καί πρόοδος τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς δικαιοσύνης¹¹. Ὁ «ἐρωτομανῆς τῆς ἐλευθερίας Κοραῆς» ἦταν, ὅπως λέχθηκε¹² «ἐρωτομανῆς πρώτιστα τῆς δικαιοσύνης».

Διάλεξα τὸ θέμα τῆς εἰρήνης καί τῆς ἐλευθερίας, πού μαζί μέ τὸ θέμα τῆς εὐδαιμονίας ἀποτελοῦν τὴν τρισυπόστατη θεότητα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας στὸν Κοραῆ, γιὰ νά μεταφέρω μερικά ἀπὸ τὰ ὑπερχρονικά στοιχεῖα τῆς σκέψης του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν περίοδο πού ὁ Κοραῆς ἀποβλέπει «πρὸς τὴν πολιτικὴν, ἠθικὴν καί κοινωνικὴν παρασκευὴν καί στοιχεῖωσιν τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος»¹², εἶναι στοιχεῖα πείρας, ἱστορικῆς γνώσης¹³ καί φιλοσοφικῆς παιδείας.

Ἐλευθερία, εἰρήνη, δικαιοσύνη – ποὶ στὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία¹⁴ ἐκφράζεται ὡς ἰσονομία καί ὡς «τὰ κατ' ἀξίαν ἴσον»¹⁵, εἶναι τὰ ἀντιστάλια τῆς στυλογοικῆς ζωῆς. Ἡ διατήρησή τους ὅμως εἶναι δυσκολότερη ἀπὸ τὴν κατάκτησή τους. Τὴν ἀπόλυτη πράξη τῆς πραγμάτωσής τους διαδέχεται συχνά ἡ «ὑβρις» ἢ μιὰ διαβρωτικὴ σχετικοποίηση, ὅπως τὴν ἔνταση ἢ τὴν ἀγρύπνια τῆς ἐπιθυμίας συχνά ἀκολουθεῖ ἡ ἀφρόντιστη κατοχὴ τοῦ ἀντικειμένου της¹⁶. Ὁ Κοραῆς, πού τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ, τὴν ἐλευθερία, τὴ

6. Πβ. *Προλεγ. Πολιτ.* 284 καί 285. Πβ. *Γράμμα στὸν Π. Βλαστό*, ὅ.π.: «Ἐχομεν πολλοὺς ἡμισόφους, πολλοὺς σχολαστικούς, οἱ ὅποιοι, ἂν ἐπιθυμῶσι νά γίνωσι δημαγωγοὶ καί δημοκόποι εἰς λαὸν ἀκόμη ἀπαίδευτον, φοβοῦμαι...».

7. Βλ. ὅ.π. 166.

8. Ὁ.π. 165.

9. Ὁ.π. 168.

10. Πβ. *Πολιτ.* 321, ὑπ. 62.

11. Βλ. *Προλεγ. Πολιτ.* 293. Πβ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* E 1129b 28-30.

12. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τ. III, Τεργέστη 1890, 35.

13. Βλ. *Προλεγ. Πολιτ.* 281.

14. Βλ. Βαλέτας, *Κοραῆς* 279.

15. Πβ. Θουκυδίδης B 37: «Κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκίμει, οὐκ ἀπὸ μέρους πλέον εἰς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται».

16. Πβ. Θερειανός, ὅ.π., ὑπ. 4 καί 5.

«λαχτάρησε μὲ τὸ πάθος τοῦ ὑπόδουλου» καὶ τὴ γνώρισε «σὲ ὅλη της τὴ δόξα, μὲ ἀκέρια τὴ δύναμή της, μέσα στὸ ἐπαναστατημένο Παρίσι», ἀλλὰ «πάλι εἶδε ἀκριβῶς μέσα στὸ ἐπαναστατημένο Παρίσι τὴν ὑπερβολή της»¹⁷, ἔφτασε στὸ καθολικὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας: τῆς ἐλευθερίας ὄχι μόνο ὡς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας ἢ ἐλευθερίας τῶν λίγων, ἀλλὰ τῆς ἔλλογης καὶ ἔννομης. «Τί μᾶς ὠφελεῖ νὰ ἀποτινάξωμεν τὸν ἄνομον ζυγόν, ἂν δὲν φροντίσωμεν νὰ φυλαχθῶμεν ἀπὸ νέους ζυγοὺς χαλκευμένους ἀπὸ τὰς ἰδίας ἡμῶν ἀνομίας; μόνη τοιαύτη προφύλαξις νὰ ὑποταχθῶμεν ὅλοι ἐξ ἴσου εἰς ζυγὸν δικαίων νόμων»¹⁸.

Σ' αὐτὴ τὴν ἀριστοτελικῆς ποιότητας στάση, ὅπου μόνο στὴν ἀρετὴ δὲν χωρᾷ τὸ «μᾶλλον καὶ τὸ ἥττον», ἔφτασε ὁ Κοραῖς τὴν πιὸ μεγάλη στιγμή τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ συλλαμβάνοντας γι' αὐτὸ ὄχι μόνο τὴ σημασία τῶν ἀγαθῶν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐλευθερίας γιὰ τὸν πολιτισμό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς κάθαρσής τους ἀπὸ τὶς ὑπερβολές ἢ τὶς ἐλλείψεις τῆς πραγμάτωσής τους. «Ὁ μὲν γὰρ πόλεμος», λέει χαρακτηριστικὰ ὁ Κοραῖς, ἐπαναλαμβάνοντας μιὰ ἐκτίμηση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ποὺ ἔχει γίνεи ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹⁹, «ἀναγκάζει δικαίους εἶναι καὶ σώφρονεῖν ἢ δὲ τῆς εὐτυχίας ἀπόλαυσις καὶ τὸ σχολάζειν μετ' εἰρήνης ὕβριστα, ποιεῖ μᾶλλον»²⁰. Καὶ ὅπως ὁ Σταγίριτης ὑποστηρίζει τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἀκρότητας, ὁ Νεοέλληνας σοφὸς ἐπισημαίνει τὸ μεγάλο ὑπονομευτὴ τῆς εἰρήνης, τὰ προσωπικὰ πάθη, ποὺ ἀνατρέπουν τὴν ἠθικὴ τάξη: τὴν «ἀπολυκέφαλον ὕδρα» τῆς τυραννίας τῶν ἰδίων μας παθῶν²¹, τὴν «σπουδαρχικὴν κενοδοξίαν», ποὺ «μᾶς κάμει ἀντὶ ἀδελφῶν ὕβριστας», τὴν «κατάρτατον φιλαρχίαν» ποὺ «γεννᾷ τὴν διχόνοϊαν»²². Ὁ εἰρηνικὸς φιλοσοφικὸς τοῦ λόγου, λειτουργώντας ἔτσι ὅπως τὸ σωκρατικὸ δαιμόνιο, προτείνει «διόρθωσιν τῶν παθῶν»²³.

Τὰ θεωρητικὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας ὑπάρχουν στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη.

Ὁ Πλάτων (*Νόμοι Γ'* 687c - 688) λέει: «Πάντων ἀνθρώπων ἐστὶ κοινὸν ἐπιθύμημα ἓν τι ... τὸ κατὰ τὴν τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἐπίταξιν τὰ γινόμενα γίγνεσθαι ... Οὐκοῦν ἐπεὶ περ βουλόμεθα πάντες τὸ τοιοῦτον ἀεὶ, παῖδες τε ὄντες καὶ ἄνδρες καὶ πρεσβῦται, τοῦτ' αὐτὸ καὶ εὐχόμεθ' ἀναγκαίως διὰ τέλους ... ἔπεσθαι πάντα τῇ ἑαυτοῦ βουλήσει ...». Καὶ στὴ συνέχεια (731d - 732) καταγ-

17. Κ. Δημαρᾶς, *Τὸ πολιτικὸ θέμα στὸν Κοραῖ*, Ἀθήνα 1963, 17.

18. Ὁ.π. 356.

19. Βλ. *Πολιτικῶν* Η 15 1334a 25-28.

20. Ὁ.π. 324, ὑπ. 109.

21. Ὁ.π. 313.

22. *Γράμμα* 10.1.1822.

23. Ὁ.π. 308.

γέλλει τῇ φιλαυτία ὡς τυφλότητα ἀπέναντι στὴ δικαιοσύνη: «Φίλος αὐτῷ πᾶς ἄνθρωπος φύσει τέ ἐστιν καὶ ὀρθῶς ἔχει τὸ δεῖν εἶναι τοιοῦτον. Τὸ δὲ τῇ ἀληθείᾳ γε πάντων ἀμαρτημάτων διὰ τὴν σφόδρα ἑαυτοῦ φιλίαν αἴτιον ἐκάστω γίγνεται ἐκάστοτε· τυφλοῦται γὰρ περὶ τὸ φιλούμενον ὁ φιλῶν, ὥστε τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ καλὰ κακῶς κρίνει, τὸ αὐτοῦ πρὸ τοῦ ἀληθοῦς ἀεὶ τιμᾶν δεῖν ἡγούμενος»²⁴. Καὶ ὁ Κοραῆς (*Προλεγόμενα* στὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλη) λέει: «Ἀπὸ τὰ διάφορα πάθη, ὅσα ἡ φύσις ἔβαλε εἰς τὰς ψυχὰς μας, τὸ σφοδρότερον εἶναι ἡ φιλαρχία· ἡγουν καθεὶς ἐξ ἡμῶν ἐπιθυμεῖ, νὰ γίνωνται ὅλων τῶν ὁμοίων τῶν ἀνθρώπων αἱ πράξεις καθὼς αὐτὸς ὀρέγεται καὶ προστάσσει. Τοῦτο εἶναι τὸ κοινὸν ἐπιθύμημα εἰς πᾶσαν ἡλικίαν εἰς μικροὺς καὶ μεγάλους, εἰς πλουσίους καὶ πένητας».

Στὸν Ἀριστοτέλη²⁵ ἀναφέρεται ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς, ὅταν διακρίνει τὸ νόμιμο πάθος τῆς ἀγάπης γιὰ τὸν ἑαυτό μας, τὴν «φιλαυτίαν»²⁶, ἀπὸ τὸν ἐγωισμό, τὴν «περιφιλαυτίαν».

Η ΦΩΤΙΣΜΕΝΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

α) Ἐλευθερία καὶ φρόνηση

Στὴν κοραϊκὴ πολιτικὴ σκέψη ἡ σχέση ἐλευθερίας - φρόνησης νοεῖται ὡς ἀλληλεξάρτηση καὶ ὡς ταυτότητα, ὅπως ἡ σχέση εἰρήνης - δικαιοσύνης: θυγατέρα τῆς πρώτης εἶναι γιὰ τὸν Κοραῆ ἡ δεύτερη, ἀλλὰ καὶ δύναμη ἀξιοποίησης τῆς εἰρήνης εἶναι ἡ δικαιοσύνη. Ἡ ἐλευθερία εἶναι πολιτικὴ πράξη, λύση ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς τυραννίας, ἀλλὰ καὶ φρόνηση ποὺ ἐμποδίζει τὴν πτώση σὲ ἄλλα δεσμὰ - ἥθη²⁷. Τὸ πολιτικὸ γεγονὸς γίνεται ἔτσι ἠθικὸ γεγονός. Ἡ πλατωνικὴ - ἀριστοτελικὴ ἀπόρριψη τῆς αὐθαιρεσίας ἀναβιώνει στὴν κοραϊκὴ σύλληψη τῆς ἐλευθερίας. «Ἡ ἐλευθερία ... εἶναι νὰ πράττῃ» κανεῖς ὅχι ὅ,τι θέλει ἀλλ' ὅ,τι συγχωροῦν οἱ νόμοι». Ὁ Ἀριστοτέλης μνημονεύεται

24. Πβ. Ἄννας Κελεσίδου, *Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας στὴν πλατωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία*, ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1982, 78-79.

25. «Τὸ δὲ φίλαυτον εἶναι ψέγεται δικαίως· οὐκ ἔστι δὲ τοῦτο φιλεῖν ἑαυτόν, ἀλλὰ τὸ μᾶλλον ἢ δεῖ φιλεῖν.

26. *Πολιτικά Προλεγόμενα* 294.

27. Πρὶν ὀρίσει τὴν ἐλευθερίαν ὁ Κοραῆς παρατηρεῖ τὸ θέμα στὴν πράξη: «Ἡ πλέον ἐπικίνδυνος στιγμή τοῦ δούλου εἶναι ἡ στιγμή, ὅταν συντρίβῃ τὰ δεσμὰ του καὶ ἐκπηδᾷ ἀγανακτισμένος ἀπὸ τὴν φυλακὴν τοῦ τυράννου» (*Προλεγ. Πολιτ.* 298). Τὸ ζήτημα εἶναι «μὴ ἡ δικαία ἀγανάκτησις μᾶς ταράξῃ τὴν φρόνησιν». Ἡ φρόνηση θὰ ἀπελευθερώσει ἀπὸ «τὰ ἄγρια τῶν τυράννων ἥθη».

ἀπὸ τὸν Κοραῖ στὰ *Προλεγόμενα* στὰ *Πολιτικά*²⁸ μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ διχοστασία, στὴν ἄγνοια τοῦ οὐσιαστικοῦ περιεχομένου τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοὺς πολίτες· ὁ Πλάτων μνημονεύεται μὲ τὴν κριτικὴ τῆς δημαγωγικῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς ἐλευθερίας στὴν «ἄκρατη» πραγμάτωσή της²⁹. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἰδιαίτερης γιὰ τὸν Κοραῖ σημασίας τῆς μετατροπῆς τοῦ θεωρητικοῦ πιστεύω σὲ πράξη θεωρῶ τὸν εἰλικρινὴ καὶ αὐθόρμητο τρόπο τῆς ἀναφορᾶς στὸ πλατωνικὸ χωρίο τῆς *Πολιτείας* 562e-563d, ὅπου ὁ Πλάτων παριστάνει δραματικὰ τὶς συνέπειες τῆς «ἄγαν» ἐλευθερίας φέρνοντας στὴ σκηνὴ τοῦ λόγου ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα ἀνεστραμμένης ἱεραρχίας: «πατέρα μὲν ἐθίζεσθαι παιδί ὅμοιον γίνεσθαι καὶ φοβεῖσθαι τοὺς υἱεῖς καὶ μήτε αἰσχύνεσθαι μήτε δεδιέναι τοὺς γονέας ... μέτοικον δὲ ἀστῶ καὶ ἀστὸν μετοίκῳ ἐξισοῦσθαι ... διδάσκαλός τε ... φοιτητὰς φοβεῖται καὶ θωπεύει, φοιτηταὶ τε διδασκάλων ὀλιγωροῦσιν ... οἱ μὲν νέοι πρεσβυτέροις ἀπεικάζονται καὶ διαμιλλῶνται καὶ ἐν λόγοις καὶ ἐν ἔργοις, οἱ δὲ γέροντες ξυγκαθιέντες τοῖς νέοις εὐτραπελίαις τε καὶ χαριεντισμοῦ ἐμπίπλονται μιμούμενοι τοὺς νέους ... ἀτεχνῶς γὰρ αἱ τε κύνες κατὰ τὴν παροιμίαν οἰαί περ αἱ δέσποιναι, γίνονται τε δὴ καὶ ἵπποι καὶ ὄνοι πάνυ ἐλευθέρως καὶ σεμνῶς εἰθισμένοι πορεύεσθαι, κατὰ τὰς ὁδοὺς ἐμβαλλόντες τῷ ἀεὶ ἀπαντῶντι ἐὰν μὴ ἐξίστηται· καὶ τᾶλλα πάντα οὕτω μετὰ ἐλευθερίας γίνονται».

Ὅ,τι λέει ὁ Πλάτων ὁ Κοραῖς τὸ διδάχθηκε καὶ ἀπὸ τὴν πείρα: «Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Ροβεσπιέρου καὶ τῶν ἄλλων κακῶν κεραστῶν τῆς ἐλευθερίας δημαγωγῶν, οἱ ἀμαξάριοι, μεστοὶ καὶ μεθυσμένοι καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν (ὥς λέγει ὁ Πλάτων) δὲν ἐφρόντιζον οὔτε τῶν ἀλόγων τὴν ἐλευθερίαν νὰ κολάσωσιν...»³⁰.

β) Πείρα καὶ ἀρετὴ

Στὰ *Πολιτικά* (1310a 14-16) ὁ Ἀριστοτέλης νοηματοδοτεῖ τὴν πολιτικὴ σωτηρία ὄχι μόνο μὲ τὴν ἰδέα τῆς διάσωσης τοῦ πολιτεύματος, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἰδέα τοῦ «βελτίονος ἥθους»³¹ καὶ τῆς παιδείας τῶν πολιτῶν: «Πρὸς τὸ διαμένειν τὰς πολιτείας, οὐ νῦν ὀλιγωροῦσι πάντες, τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας. ὄφελος γὰρ οὐδὲν τῶν ὠφελιμωτάτων νόμων καὶ συνδεδοξασμέ-

28. Ὑπ. 64.

29. Βλ. Ἀννας Κελεσίδου, *Ἡ ἄγνοια τῆς σωτηρίας στὴν πλατωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία*, 56 κ.μ.

30. Ὁ.π. 322, ὑπ. 67.

31. «Τὸ γὰρ ἥθος πολιτείας ἐκάστης τὸ οἰκεῖον φυλάττειν εἴθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησαν ἐξ ἀρχῆς ... ἀεὶ δὲ τὸ βελτίον ἥθος».

νων ὑπὸ πάντων τῶν πολιτευομένων, εἰ μὴ ἔσονται εἰθισμένοι καὶ πεπαιδευμένοι ἐν τῇ πολιτείᾳ». Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, στὴν ἴδια γραμμὴ, ὑποστηρίζει ὅτι αὐτοὶ ποὺ θὰ ὑπηρετήσουν τὴν πολιτεία πρέπει νὰ εἶναι ξεχωριστοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, φυσικὰ προικισμένοι μὲ χρηστὴ ἀνατροφή, μὲ εἰδικὴ κατάρτιση στὴν ἐπιστήμη τους, μὲ πείρα καὶ ἀρετὴ, ποὺ δείγματά της νὰ ἔχουν δώσει στὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ³². «Ὅ,τι μάλιστα βλάπτει τὰς πολιτείας εἶναι ἡ κακὴ ἐκλογὴ τῶν πολιτῶν εἰς τὰ πολιτικὰ ἐπαγγέλματα. Ὅταν αὐτὰ δίδονται εἰς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν τὴν ἀναγκαίαν πείραν καὶ φρόνησιν νὰ ἐνεργήσωσι, τὸ πολίτευμα βαδίζει εἰς τὴν φθοράν του»³³.

«Ἡμεῖς», λέει πάλι ὁ Κοραῆς, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν πλατωνικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ ιδέα τῆς κατ' ἀναλογίαν ἰσότητος καὶ καταγγέλλοντας μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ἀρρώστειες τῆς εἰρήνης, τὴν προσωποληψία, «καὶ ἂν ἡμεθα ποτὲ ἄνιστοι, μᾶς ἐξίσωσεν ὅλους ὁ τυραννικὸς ζυγός» (ἀφήνω νὰ θυμηθεῖ ὁ καθένας μας μιὰ ἀνάλογη τῆς πρόσφατης πολιτικῆς μας ζωῆς ἐμπειρία) «καὶ ἐλευθερωμένοι ἀπ' αὐτόν, ἄλλην ἀνισότητα δὲν πρέπει νὰ γνωρίζωμεν εἰς τὸ ἐξῆς παρὰ τὴν ἐκ τῆς ἀρετῆς καὶ παιδείας νόμιμον ἀνισότητα, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκλέγονται εἰς τὰ πολιτικὰ ἐπαγγέλματα οἱ ἐνάρετοι καὶ ἐμπειροὶ νὰ ἐνεργήσωσι τὸ ἐπάγγελμα ... Ἐξω ταύτης τῆς ἀνισότητος, καὶ οἱ ἐκλεγόμενοι καὶ οἱ παραβλεπόμενοι μένουσιν ἴσοι πολῖται, ὅταν κυβερνῶνται ἀπὸ τοὺς αὐτοὺς νόμους χωρὶς προσωποληψίας»³⁴.

γ) Εὐδαιμονία καὶ κοινότητα,
κακοδαιμονία καὶ ἀμετρία

Τὸ πρόβλημα τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐλευθερίας συνδέεται στὸν Κοραῆ μὲ τὴν εὐδαιμονία καὶ τὴν ἰσόνομη κατανομὴ ἡδονῶν - κόπων, ζημιῶν καὶ κερδῶν: «Οὔτε οἰκογένεια ... εὐδαιμονεῖ ... ἂν αἱ ζημίαι καὶ τὰ κέρδη δὲν μοιράζονται μὲ ἀνάλογον ἰσονομίαν εἰς ὅλους τοὺς κοινωνοὺς»³⁵. Ἡ σολώνεια ἀρχὴ τοῦ μέτρου καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ θεώρηση τῆς ἀρετῆς ἀναβιώνουν στὴν κοραϊκὴ ρεαλιστικὴ σύλληψη τοῦ κοινωνικοῦ κακοῦ ὡς ἀποτελέσματος τῆς ἀμετρίας. Ὁ Κοραῆς ἐνοχοποιεῖ τὴν ἀκрасία καὶ τὸ σφετερισμὸ τῶν ἡδονῶν ὡς αἷτια φιλονικιῶν, διχόνοιας, πολέμων «εἰς ἓνα λόγον τὴν κακοδαι-

32. Βλ. Χατζηστεφάνου, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ*, 439. Βλ. καὶ Κοραῆς, *Ἀπαντα*, ἐκδ. Βαλέτα 300, 301, 304, 314-315.

33. *Προλεγόμενα* 314.

34. 303.

35. 297.

μονίαν, καὶ τέλος τὴν διάλυσιν καὶ φθορὰν εἰς ὅλας τῶν ἀνθρώπων τὰς κοινωνίας»³⁶.

Ἔτσι, ἀφοῦ ἀναφέρεται —ὅπως ἔχει κάνει ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης— στὴ φυσικὴ ἐπιθυμία τῆς εὐδαιμονίας στὸν ἄνθρωπο, ὁ Κοραῖς δείχνει τὶς συνέπειες τῆς ἀμετρίας στὴν ὁμάδα, καὶ στὴ συνέχεια στὴ μεγάλη οἰκογένεια, τὴν πολιτικὴ πού ὑπακούει στοὺς ἴδιους νόμους, ὅταν εὐτυχεῖ ἢ δυστυχεῖ. Ὑποστηρίζεται ἐδῶ ἡ μεγάλη πλατωνικὴ ιδέα τῆς σωτηριακῆς ἐνότητας³⁷ καὶ δείχνεται ἡ ὀλέθρια γιὰ τὴν πολιτειακὴ ζωὴ ἐπίδραση τῆς ἀντικατάστασής της ἀπὸ τὴν ἰδιοτέλεια. «Καθόσον ἕκαστος ἀπὸ τοὺς κοινωνοὺς ἀποβλέπει εἰς τὸ κοινὸν ὅλων τῶν συγκοινωνῶν, καὶ ὄχι μόνον αὐτοῦ τὸ ἴδιον συμφέρον»³⁸. Τὸ «παράδειγμα» δίνεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη γιὰ τὸν Κοραῖ ἱστορικὴ πραγματικότητα: ἡ «παροῦσα ταραχὴ, ἡ μέλλουσα ἀπώλεια τῆς ἀνισονόμου καὶ ἀκοινωνήτου τυραννίας τῶν Τούρκων»³⁹. «Εἰς αὐτοὺς καὶ αἱ κατὰ μέρος κοινωνίαι κυβερνῶνται ἀνόμως, καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν κυβέρνησις εἶναι ληστῶν καὶ ὄχι πολιτῶν κοινωνία».

Ὅπως ἤδη ὁ Θουκυδίδης ἔχει προσδιορίσει ὡς «πρόφασιν» τοῦ πολέμου τὴν ὑπερβολὴ τῆς δύναμης, μὲ τὸ ρεαλισμὸ δηλαδὴ μιᾶς ἱατρικῆς διεϊσδύσης στὴν παθολογία, ὁ Κοραῖς βρίσκει ἀντικειμενικὰ τὴ νομοτελειακὴ σχέση ταραχῆς καὶ ἀνισόνομης τυραννίας. Δὲν ἐπιχειρήσει τεχαῖα τὸν παραλληλισμό: ὁ Νεοέλληνας σοφὸς ἐπαναλαμβάνει τὴν ιδέα τῆς φυσικῆς ὁμοιότητος τῶν ἀνθρώπων καθὼς ἀναφέρεται στοὺς πολῖτες, ὅπως ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστοριογραφίας δέχεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση παραμένει ἡ ἴδια. Ὁ Κοραῖς ὅμως, ἐπηρεασμένος καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη σκέπτεται ἠθικά, συνδέει τὸ πρόβλημα μὲ τὴν ἀρετὴ ὡς δικαιοσύνη, τὴν ὁποία ταυτίζει μὲ τὴν ἀγάπη καὶ φροντίδα τοῦ κοινοῦ συμφέροντος. Ἡ δικαιοσύνη ὀρίζεται ἀρχικὰ ὡς ταυτόσημη μὲ τὴν ἰσόνομη κοινωνία κόπων καὶ ἡδονῶν: «Ἡ δικαιοσύνη τί ἄλλο παρὰ διάθεσις εὐνοϊκὴ τῆς ψυχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πολίτης, συλλογιζόμενος ὅτι ὅλοι του οἱ συμπολίται, ὄντες ὅμοιοι τὴν φύσιν ἄνθρωποι ... τὸ αὐτὸ δίκαιον ἔχουν νὰ ἀπολαύωσιν ἀναλόγως τὰ ἀγαθὰ»⁴⁰. Ἡ ιδέα κορυφώνεται στὴ σχέση δικαιοσύνης - ἀρετῆς, μὲ ἀναφορὰ στὸν Ἀριστοτέλη, ὅπου ἡ δικαιοσύνη εἶναι ὄχι «ἕξις», ἀλλ' ἐνέργεια πολιτικὴ. «Ἐκ δὲ τούτου», συμπεραίνει ὁ Κοραῖς, «χωρὶς τὴν ἀρετὴν εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ εὐδαιμονήσῃ πόλις ἢ πολίτης»⁴¹.

36. Ὁ.π.

37. Βλ. Ἀννας Κελεσίδου, *Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας στὴν πλατωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία*, 61 κ.μ.

38. Ὁ.π. 297. Πβ. 304.

39. Ὁ.π.

40. Ὁ.π., 297.

41. Ὁ.π.

Η ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ: Η ΑΔΙΚΙΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΒΟΛΗΣ ΚΑΙ Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Οί τρεις σημαντικές ἀρρώστιες τῆς εἰρήνης ἐστιάζονται στὸν Κοραῖ στὴν ἰδέα τῆς ἀδικίας ὡς παρεκτροπῆς ἀπὸ τῆ μεσότητος, καὶ μὲ τὴν ἰδέα αὐτὴ τῆς ὑπερβολῆς σχετίζονται μεταξύ τους· οἱ ἀρρώστιες αὐτὲς εἶναι ἡ πλεονεξία, τὸ ὀλιγαρχικὸ αἶσθημα στὸ χῶρο τῆς παιδείας, ἡ φιλαρχία.

Ἡ πρώτη, ποὺ ἀνήκει στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομίας, πηγὴ τῆς ἔχει τὸν πλοῦτο καὶ θεραπεία τῆς, ὅπως εἶδαμε, τὴν «ἀνάλογον μοιρασίαν»⁴². Ἐδῶ πάλι ὁ Κοραῖς βρίσκεται στὴ γραμμὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀφοῦ ἐνστερνίζεται μιὰ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἀριστοτελικῆς πολιτικῆς σκέψης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ὀλιγωρία, «τὸ παρορᾶν τὸ μικρόν»⁴², εἶναι αἷτιο ἀρνητικῆς μεταβολῆς τῆς πολιτείας καὶ «ἄνευ στάσεως». «Καὶ κανεῖς», λέει ὁ Κοραῖς, νὰ «μὴ πλουτίζεται ἀδίκως, μηδὲ νὰ μεταχειρίζεται τὸν δίκαιον πλοῦτον εἰς ἄλλο παρὰ εἰς τὴν κοινὴν ὠφέλειαν τῆς πατρίδος. Καὶ τὰ δύο δυνάμεθα νὰ κατορθώσωμεν, ἂν προσέχωμεν ἐξ ἀρχῆς εἰς τὰ μικρὰ φαινόμενα κακὰ, τῶν ὁποίων ἡ ἀμέλεια φέρει ἔπειτα τὰς μεγάλας τῶν ἐθνῶν δυστυχίας».

Ἡ πλεονεξία ἔχει καὶ μιὰ ἄλλη ὄψη· ἐδῶ, ἡ ἀνθρωπολογικὴ καὶ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Κοραῖ δείχνεται ἐπικεντρωμένη στὴν ἰδέα τοῦ συγκρουσιακοῦ χαρακτήρα τῆς συμβίωσης. Τὴν ἀπόδειξη τῆς θέσης αὐτῆς δίνει στὸν Κοραῖ ἡ ἱστορία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλώντας ἔχει καταλήξει στὴν ἴδια ἰδέα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης: «ἀεὶ γάρ,» λέει ὁ Σταγίριτης, «ζητοῦσιν τὸ ἴσον καὶ τὸ δίκαιον οἱ ἥττους, οἱ δὲ κρατοῦντες οὐδὲν φροντίζουσιν». «Ἀποκλειόμενοι», ὑποστηρίζει ὁ Κοραῖς, «διὰ τὴν πλεονεξίαν τῶν δυνατῶν καὶ πλουσίων ἀπὸ τὰ καλὰ τῆς πολιτείας, ἐρεθιζόμενοι καθημέραν ἀπὸ τὴν ὑπεροψίαν αὐτῶν, καὶ βαρυνόμενοι ὄχι πλέον ἀπὸ νόμους, ἀλλ' ἀπὸ δυνατῶν προνόμια, στασιάζουν διὰ τὴν ἄδικον ἀνισότητά ταύτην..., καὶ διὰ τὸν φόβον μὴ ζευχθῶσι πάλιν εἰς αὐτόν, γίνονται καὶ αὐτοὶ πλεονέκται καὶ τύραννοι τῶν δυνατῶν». «Τοιοῦτοι», συνεχίζει ὁ Κοραῖς, εἶναι οἱ φαρμακεροὶ καρποὶ τῆς πλεονεξίας· ἀφοῦ μίαν φορὰν πλεονεκτήσῃ τὸ ἐν ἢ τὸ ἄλλον μέρος τῶν πολιτῶν, ἀφανίζεται ἀπὸ τὰς ψυχὰς ὅλων ἡ ἐννοία τῆς ἀληθινῆς ἰσότητος, καὶ ἡ δύναμις νὰ ὑποταχθῶσι πλέον εἰς αὐτήν»⁴³. Ἡ Κοραϊκὴ ἀντιμετώπιση τῆς

42. Βλ. Α. Κελεσίδου, *Διασυνδέσεις τῆς ἐνότητος «πολιτεία - σωτηρία» στὴν ἀριστοτελικὴ πολιτικὴ σκέψη*, Ἐπιστ. Ἐπετ. Παντείου Α.Σ.Π.Ε., Ἀθήνα 1981, 161. Ὁ Κ. μνημονεύει (322, 84) τὸν Ἀριστοτέλη: «ἐν ἀρχῇ γάρ γίνεται τὸ ἀμάρτημα, ἢ δ' ἀρχὴ λέγεται ἡμισυ εἶναι παντός, ὥστε καὶ τὸ ἐν αὐτῇ μικρὸν ἀμάρτημα ἀνάλογόν ἐστι πρὸς τὰ ἐν ἄλλοις μέρεσιν» (1303b 28).

43. *Προλεγ. Πολιτ.*, 294.

πλεονεξίας ἔχει μιὰ δραματικὴ ἐπικαιρότητα, ὅταν συνδέεται εἰδικὰ μὲ τὴν πολιτισμικὴ πρόοδο^{43α}.

Ἡ ἄλλη παραβίαση τῆς δικαιοσύνης ἀφορᾷ τὸν πνευματικὸ τομέα καὶ ἔχει γενεσιουργὸ αἰτία τὸν περιορισμὸ τῆς γνώσης στοὺς λίγους⁴⁴. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀδικία ἀναβλασταίνουν οἱ «σοφολογιώτατοι σχολαστικοί». «Καθὼς ὁ πλοῦτος, παρόμοια ὁ φωτισμὸς τῆς διανοίας τότε μόνον ὠφελεῖ τὴν πολιτείαν, ὅταν διασπείρεται ἀναλόγως εἰς ὅλους τοὺς πολίτας»⁴⁵. Ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κοραῖς, ποὺ μνημονεύει ἄλλωστε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν Σταγίριτῃ⁴⁶, δὲν πιστεύει ὅτι ἡ πολιτικὴ ἢ οἱ νόμοι μόνο ἔχουν τὴ δύναμη νὰ πλάσσουν ἀνθρώπους, νὰ ἡμερώσουν τὰ ἦθη: «οἱ νόμοι τὰ δεσμεύουν πρὸς καιρόν, ἀλλὰ δὲν ἰσχύουν νὰ τὰ ἡμερώσωσιν, ἂν δὲν προσλάβωσι σύμμαχον τὴν χρηστὴν ἀνατροφὴν τῶν νέων καὶ τὸν φωτισμὸν ὅλων χωρὶς ἐξαίρεσιν τῶν πολιτῶν, ἀνάλογον μὲ τοῦ καθενὸς τὴν τάξιν καὶ τὸ ἐπιτήδευμα»⁴⁷.

Τὴ φιλαρχία - σπουδαρχία καταδικάζει ὁ Κοραῖς θεωρώντας τὴν ἐχθρὸ τῆς ἐλευθερίας. «Ἄν ἀληθῶς ἀγαπᾶτε τὴν ἐλευθερίαν, πρέπει νὰ φεύγετε τὴν σπουδαρχίαν. Εὐθὺς ἀφοῦ τολμήσωσιν οἱ πλούσιοι ν' ἀγοράζωσι ψήφους, δωροδοκοῦντες ἢ κολακεύοντες τοὺς πένητας, γίνονται δοῦλοι τῶν πενήτων, τόσον πλειοτέρας καταφρονήσεως ἄξιοι, ὅσον ἀδικοῦν καὶ τοὺς πένητας, φθείροντες τὰ ἦθη των, καὶ τοὺς ἄλλους συμπολίτας, μὴ συγχωροῦντες εἰς αὐτοὺς τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐκτελέσωσι τοὺς ἀξίους»⁴⁸.

Τὴν τρίτη μορφή καπηλείας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς εἰρήνης, τὴ φιλαρχία, ἐπαληθεύει γιὰ τὸν Κοραῖ ἡ σύγχρονη τοῦ πολιτικῆ πραγματικότητα: «Ἡ χρεῖαν ἔχουσα θεραπείας ἀρρώστια εἶναι ἐκεῖ ὅπου οἱ περιβόητοι τὴν πλεονεξίαν καὶ πρὸ τῆς παρούσης μεταβολῆς Κοτζαμπασίδαι, φαίνεται, κατὰ τὰ θρυλούμενα, ὅτι μεταχειρίζονται τὴν ἐλευθερίαν ὡς ὄργανον τῆς φιλαρχίας των»⁴⁹.

Ἡ ἀρρώστια τῆς εἰρήνης, ποὺ δὲν ἀναφέρει ἄμεσα ὁ Κοραῖς, ἀλλὰ συνάγεται ἔμμεσα ἀπὸ τὴν κριτικὴ του γιὰ τὴ φιλαυτία - φιλαρχία καὶ ὅλη

43α. Ὁ.π. 300-301.

44. 306: «Ἀπὸ τὸν περιορισμὸν πάλιν τῆς σοφίας εἰς πολλὰ μικρὸν ἀριθμὸν πολιτῶν ἀναβλαστάνουν οἱ σοφολογιώτατοι σχολαστικοί, οἱ ὅποιοι ἐμποδίζουν τὸν φωτισμὸν τοῦ κοινοῦ λαοῦ, διὰ τὸν φόβον μὴ τοὺς καταφρονήσῃ ὁ κοινὸς λαός, καὶ διὰ τὴν ἐλπίδα ὅτι τοὺς χυδαίους θέλουν εὐρεῖν βοηθοὺς, ἐὰν τοὺς ἔλθῃ ὄρεξις νὰ θεραπεύσωσι τὰ πάθη των». Πβ. τὴ σύνδεση ἀργίας - ἀπαιδευσίας (φθαρτικῶν δυνάμεων γιὰ τὰ ἦθη) 315.

45. Ὁ.π.

46. Γιὰ τὸν Πλάτωνα βλ. π.χ. 284, 285, 288, 290, 293. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη βλ. 294.

47. Ὁ.π.

48. *Προλεγόμενα*, 315.

49. Βλ. *Θερειανός*, ὁ.π. τ. 3, 8.

τῇ θεωρίᾳ του γιὰ τὴ δικαιοσύνη, εἶναι ἡ ἀνίατη ἀρρώστια τῆς μισαλλοδοξίας τὴν ὁποία μαρτυροῦν ἡ ἱστορικὴ ζωὴ (κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ) καὶ ἡ φιλοσοφία. Πρόκειται γιὰ τὴν τραγωδία τοῦ δίκαιου, δεῖγμα τῆς τραγικότητος τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Μοναδική, στὴ δραματικότητά της, εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ πλατωνικὴ ἀναφορά. «Σ' ἓνα κράτος διεφθαρμένο, ὅπου «οὐδὲν ὑγιὲς» (*Πολιτεία* 496e) οἱ ἐπιεικέστατοι ὑποφέρουν: «χαλεπὸν τὸ πάθος τῶν ἐπιεικεστάτων» (488a). Ἐνῶ ἡ δικαιοσύνη σώζει τὴν πολιτεία, στὴν πολιτεία τῆς ἀδικίας ὁ δίκαιος σταυρώνεται γιὰ τὴ δικαιοσύνη του. Τὸ τίμημα τῆς ἄρνησης νὰ θέλει νὰ φαίνεται δίκαιος —καὶ τῆς θέλησης νὰ εἶναι— εἶναι τὰ βασανιστήρια»⁵⁰. «...οὕτω διακείμενος ὁ δίκαιος μαστιγώσεται, στρεβλώσεται, δεδήσεται, ἐκκαυθήσεται τῷ φθαλμῷ, τελευτῶν πάντα κακὰ παθὼν ἀνασχινδυλευθήσεται καὶ γινώσεται ὅτι οὐκ εἶναι δίκαιον, ἀλλὰ δοκεῖν δεῖ ἐθέλειν» (*Πολιτεία* 361e).

Ὁ Κοραῖς δέχθηκε ὁ ἴδιος τὰ βέλη τῆς μισαλλοδοξίας. «Ἐχων, γράφει ὁ Λουκάς Σακελλαρίδης⁵¹, «τοιαύτην παιδείαν, τοιαύτην δόξαν καὶ ἀρετὴν δὲν διέφυγε τὸν φθόνον καὶ τὰς κατηγορίας τινῶν συγχρόνων του· ἀφοῦ ἀπέθανεν ὅμως καὶ αὐτοὶ οἱ πλέον ἄσπονδοι ἐχθροὶ δὲν ἔλειψαν νὰ τιμήσωσι τὴν μνήμην του μὲ εὐφημίας καὶ ἐγκώμια, τὰ ὁποῖα ἀποκαθιστάνουν λαμπρότεραν τὴν δόξαν τοῦ Κοραῖ· διότι μαρτυροῦν τρανῶς ὅτι καὶ κατὰ τοῦτο ἐμέθεξε τῆς τύχης τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, οἵτινες ζῶντες κατατρέχονται, περιφρονεῖνται, διώκονται, καὶ ἀποθανόντες τιμῶνται». Ἀλλοῖμονο στὴ ζωὴ ποὺ χρειάζεται τὸ θάνατο γιὰ νὰ δικαιωθεί· ἢ ἀλλοῖμονο στὴν εἰρήνη ποὺ χρειάζεται τὸν πόλεμο γιὰ νὰ γιатρευτεῖ ἀπὸ τὴν παθολογία της.

50. Α. Κελεσίδου, *Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας*, 40.

51. Στὸ λόγο ποὺ ἐκφώνησε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1836 στὴν Ἑρμούπολη τῆς Σύρου σὲ μιὰ προσπάθεια «νὰ περιφρουρηθεῖ ἡ φήμη ἀπὸ κάθε παρερμηνεία καὶ συκοφαντία καὶ νὰ συντηρηθεῖ ἡ ἀγαθὴ μνήμη τοῦ μεγάλου Χιώτη», Στ. Φασουλᾶκης, *Κοραῖ, Ἐγκώμιον, Εἰσαγωγή, σχόλια, εὐρετήριο*, β' ἔκδοσις, Ἑλλ. Κουλτούρα, Ἀθήνα 1983, 13.